Козинець Олена Гаврилівна,
кандидат істор. наук, доцент кафедри права України ЧІІБІП Міжнародного науково-технічного університету

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Після проголошення незалежності України і прийняття чинної Конституції розпочались процеси демократизації українського суспільства і держави. Так, конституційний процес в Україні підняв проблему місцевого самоврядування до рівня однієї з важливих. Проте теоретичні і практичні результати реформи самоврядування залишаються суперечливими. Однією з причин цього є те, що дослідження з питань самоврядування фактично знаходяться на останньому місці у правовій науці.

Місцеве самоврядування в Україні має давні традиції, пов'язані, насамперед, з розвитком магдебурзького права у містах та селах України. Тому з джерел цієї історії можна черпати сили та знання для розбудови майбутнього. З позицій історико-правової науки змістовним в історії українського самоврядування є період XIV-XVIII ст., коли воно розвивалося на основі магдебурзького права.

Оскільки спочатку магдебурзьке право із Західної Європи поширюється саме на теренах Правобережної України, а потім уже на всю територію України, то предметом даної статті є дослідження історії становлення та розвитку магдебурзького права на Правобережній Україні.

Важливо підкреслити, що магдебурзьке міське право виникло в Німеччині. Розвиток торгівлі, що у IX-XI ст. стала основою життя міських громад, зумовив потребу захисту свободи і незалежності від місцевих феодалів, внутрішньої самоорганізації та самоуправління. Так, економічний розвиток обумовив становлення вільних громад, самоврядність яких виникла і розвивалася шляхом надання містам окремих грамот-привілеїв. У відповідності з наданими

привілеями в Німеччині наприкінці XII ст. формується модель вільної міської громади з правом власної юрисдикції і самоуправління, правом на ведення торгівлі та утворення цехів. Одним із таких міст, де створювалася окрема галузь станових прав вільної міської громади, був Магдебург.

Появу магдебурзького права на Україні пов'язують з німецькою колонізацією. У відповідності до 3-х хвиль німецької колонізації у середні віки, в українській науці будують періодизацію поширення магдебурзького права. Так, Т.Гошко виділяє три періоди: 1) XIII – середина XIV ст. – перші прояви в межах Галицько-Волинської держави німецького права, яким користувались здебільшого німецькі громади міст; 2) середина XIV – кінець XV ст. – значне поширення магдебурзького права на українських землях, які входили до складу Польського Королівства, Великого Князівства Литовського; 3) кінець XV – XVI ст. – поширення магдебурзького права в центрально-українських містах та на Лівобережжя України.

Отже, починаючи з XII ст. німці-колоністи осідають у містах Галицько-Волинського князівства, князі якого, особливо Данило Галицький, заохочували німців до переїзду на українські землі, обіцяючи їм різні привілеї. Однак, вважаючи недосконалими місцеві порядки, до яких потрібно було звикати, німці-колоністи привносили в густо населені місця проживання свої торговельно-промислові традиції та звичаї, а згодом для забезпечення панування повної свободи своїх дій запроваджують норми магдебурзького права.

Так, на теренах нашої держави з'являється німецьке право, з яким у XV-XVIII ст. пов'язують існування на українських землях місцевого самоврядування. Одним із найпоширеніших середньовічних міських прав, яке забезпечувало самоврядування міста, було магдебурзьке право. Воно захищало інтереси міського бюргерства і надавало йому правовий статус індивідуальної свободи. Це право передбачало наявність поваги до особи та її недоторканність, а також право на економічну діяльність.

Право на власність було дуже важливим для ремісників, оскільки воно регулювало питання спадщини у межах сім'ї, а це забезпечувало наступність та поступовість виробництва в одній родині.

Магдебурзьке право регулювало порядок виборів, повноваження і діяльність вищих посадових осіб, органів влади, судів міста. Воно мало вплив на створення статутів купецьких товариств і цехових організацій, регулювало питання торгівлі, спадщини, опіки та кримінального права. Основним положенням магдебурзького права була спадкова власність громадян на їхні земельні ділянки і можливість вільно розпоряджатися ними. Такі норми були досить вигідними для міщан, оскільки дозволяли отримувати більші прибутки. Цей факт сприяв також і загальному розвитку міст, оскільки збільшення прибутків кожного окремого міщанина забезпечувало збільшення надходжень до міської казни.

Міське право не було сталим, воно зазнавало змін. Органи міського самоврядування приймали правові розпорядження, впровадження яких в життя давало досвід для їх подальшої розробки, завдяки чому міське право вдосконалювалося. Взагалі розвиток законодавства на території України на той час був досить слабким, а тому норми німецького права здійснювали певний стимулюючий вплив на формування нормативної бази.

Оскільки магдебурзьке право не передбачало обов’язковості чіткого дотримання його норм, це давало можливість юристам-практикам створювати особливі норми, які становили собою суміш норм звичаєвого та магдебурзького права.

Так, на українські терени магдебурзьке право було принесено німецькими колоністами, які оселялися у Володимирі, Сяноку і Львові; згодом воно поширилося на все населення, а на початку XV ст. охопило великі міста Галицької Русі й Поділля і перетворилось на загальноприйняту норму міського життя. Під впливом практичного використання магдебурзького права виробився той тип міського устрою, який найкраще відповідав соціально-економічним і політичним реаліям міського життя України.

Львів – перше місто на українських землях, якому польський король надав, а точніше, у 1356 р. підтвердив надання магдебурзького права, яким місто, очевидно, користувалося ще з часів князя Льва Даниловича. Упродовж другої половини XIV-XV ст. Львів отримує численні привілеї на земельну округу

навколо міста, ярмаркування, дозволи на безмитну торгівлю, численні звільнення від сплати податків з метою акумулювання коштів на будівництво та ремонт мурованих укріплень. Крім того, Львову належало також особливе право на купівлю східних товарів (дорогі тканини, прянощі), які транзитні купці мусили обов'язково виставляти на продаж, проїжджаючи через місто.

Поступово відбулося впровадження міського самоуправління у формі магдебурзького права і у Києві. Ще за часів великого князя литовського Вітовта та пізніше, за Казимира IV, міська громада отримала певні повноваження у галузі самоврядування. Обмежувалася сваволя місцевих урядовців при виконанні міщанами державних повинностей та при сплаті натуральних і грошових податків. Наприкінці XV ст. київські міщани отримали від литовського уряду більше самостійності в управлінні містом, полегшення у сплаті податків.

Процес надання магдебурзького права Києву завершився 1516 р., коли великий князь литовський Сигізмунд I затвердив повне магдебурзьке право, однак це не призвело до повного порозуміння міщан з воєводою. Об'єктом протистояння були сплата податків, обсяг юрисдикції, відбування військових повинностей. У Київському воєводстві лише Київ користувався магдебурзьким правом у повному обсязі, а багато інших міст отримали його значно пізніше або взагалі його не мали. Окрім Києва, найповніше користувалися магдебурзьким правом Львів та Кам'янець-Подільський.

Відповідно до норм цього права, мешканці міста не підлягали юрисдикції королівської адміністрації, а запроваджувалося виборне самоврядування. Останнє здійснювалося двома виборними органами – радою і лавою, які разом називалися магістратом. Рада складалася з райців (ратманів, радних) і очолювалася бургомістром (бурмістром). Вона виконувала поліцейсько-адміністративні функції. Лава була судовим органом для розгляду кримінальних справ, де в ролі присяжних виступали виборні городяни – лавники, яких очолював війт. Обсяг самостійності кожного конкретного міста залежав від повноважень війта.

Згідно з нормами магдебурзького права, обирати війта мали міщани. Практика ж була іншою: війта призначав король у державних містах, або власник у приватних, їм він і був підзвітний. Так було не завжди і не в усіх містах. Зокрема, документи свідчать про те, що у Львові війт періодично обирався, а потім його кандидатура підлягала затвердженню королем. Члени міської ради могли обиратися довічно, і це часто призводило до зловживань, тим більше, що така рада з плином часу перетворювалася на замкнуте коло міської верхівки. Однак у Львові в XVI ст. виникли органи управління, через які городяни могли протидіяти зловживанням магістрату: “комісія десяти”, колегія “сорока мужів”, загальне зібрання “станів та націй” міста, які мали право контролю над прибутками і видатками міста.

У середньовічних українських містах паралельно з поширенням німецького права оформилася цехова система організації міського ремісництва. Перші цехові корпорації фіксуються наприкінці XIV ст. у Львові й Перемишлі. Цех був самоврядною громадою, яку очолював виборний цехмістр, найавторитетніший серед майстрів. Окрім майстрів, до цеху входили їхні помічники – підмайстри, а також учні, які вчилися ремеслу. Кожен цех мав письмовий статут, затверджений королем чи власником приватного міста. Цей документ регламентував виробничі та етичні норми життя ремісників.

Взагалі, потрібно відмітити, що жалувані грамоти на магдебурзьке право проголошували три принципи: 1) скасування діючих раніше звичаїв, литовського, російського права; 2) скасування влади і суду над міщанами державних мужів, намісників, воєвод і всіх інших чинів великокнязівської адміністрації на місцях; 3) встановлення самоврядування (ради), що обирається городянами. При цьому великокнязівський суд зберігав за собою право розгляду справ міщан лише як апеляційна інстанція на рішення міського суду. Таким чином, міським громадам надавався визначений імунітет у сфері управління і суду.

Надання місту привілею на магдебурзьке право в першу чергу припускало встановлення станового суду по кримінальних справах. Відповідно до саксонського “Вейхбильда”, цей суд складався з присяжних

(шефенів), які обиралися довічно, і голови (фогта), що також обирався, однак знаходився на цій посаді тільки один рік. На користь фогта відраховувалась третина доходів від судових зборів і штрафів. Присяжним пропонувалося уважно вислухувати показання сторін і, вникнувши в суть справи, подавати рішення на розгляд фогта.

У містах України спостерігався помітний відхід від цієї схеми. Зокрема, голова кримінального суду (війт) призначався, як правило, державною владою чи феодальним власником міста. На відміну від західноєвропейських міст, на Україні війтівства феодалізувалися.

Війти українських міст із магдебурзьким правом користувалися широкими імунітетними правами і привілеями. Зокрема, вони не підлягали ніякому суду, за винятком суду великого князя. Свою посаду війт передавав у спадщину. Спочатку спадкувати війтівства мали право сини та дочки. Пізніше тільки сини. Деякі привілеї війтів мали характер виключних прав. Так, кременецьким міщанам пропонувалося молоти зерно тільки на тих млинах, що належали місцевому війту.

Відповідно до норм магдебурзького права, розгляд війтівсько-лавничою колегією судових позовів, у залежності від їхнього значення й обставин, при яких був зроблений злочин, провадилося трьома спеціальними судами. Головною судовою інстанцією був вищий буркграфський суд, що тривав два тижні і засідав три рази протягом року. На його засіданнях розглядалися, головним чином, судові справи про грабежі на дорогах, напади на будинок, “ґвалти панські”, нанесення важких поранень і каліцтв. Буркграфський суд розглядав позови по боргах. Під час його засідань проводилися записи в судові книги про продаж нерухомого майна, оформлялися інші угоди подібного роду. Порядок роботи суду встановлювався в такий спосіб: буркграф робив формальну церемонію відкриття суду, потім приступав до виконання обов’язків голови війт. Рішення цього суду були остаточними і негайно приводилися у виконання, їх не можна було оскаржити.

Другий вид суду – “виложенний” – був прототипом цивільного або господарського суду, також тривав близько двох тижнів і засідав три рази в рік.

Час його засідань установлювався заздалегідь. Коло питань, що підлягали віданню цього суду, зводився до розгляду справ про спадщину, суперечки про рухоме і нерухоме майно, боргові угоди й ін. Головував на суді війт.

Останній вид суду – поточний – скликався в міру необхідності, у проміжках між буркграфським судом і судом виложенним. Він розглядав ті ж справи, що і суд виложенний.

Основними видами судів по магдебурзькому праву, що застосовувалися в містах України, були поточний і виложенний. Поточний суд, як правило, збирався на третій день після подачі позивачем скарги. Поточні суди розглядали позови феодалів до міщан і суперечки між міщанами. Міські суди, що діяли по магдебурзькому праву, у багатьох випадках ігнорували розпорядження Литовського статуту щодо порядку розгляду судових позовів між феодалами і міщанами. Разом з тим, вони повинні були приймати рішення, керуючись правовими нормами. Така вимога була гарантом від прийняття свавільних, необґрунтованих та упереджених рішень.

Міське самоврядування обиралося щорічно в заздалегідь призначений день усіма жителями, що підлягали магдебурзькому праву. Для членів міського самоврядування установлювався віковий ценз – від 25 до 90 років. Обов’язковою умовою для осіб, що обираються в раду, було володіння нерухомим майном у місті – “осілість”.

Уявлення середньовічного городянина про справедливість віддзеркалені у вимогах, пропонованих до кандидатів у міське самоврядування. Насамперед вони повинні бути “не багаті і не убогі, але середнього статку, оскільки багатії постійно населення тиранять і переводять; убогі ж не приносять ніякої користі, повинні бути закононародженими, в будинку завжди жити, доброго імені, богобоязливими, справедливими і правдивими... Не розголошувати міські таємниці, бути твердими в словах і справах, цуратися жадібності”. Однак ці розпорядження залишалися в основному лише побажаннями.

Відповідно до збірника магдебурзького права саксонського “Вейхбильду”, ратмани (радці, радники) обиралися терміном на рік. Колегія радців обирала

потім голову – бурмистра (одного чи двох). Йому приділялася важлива роль у самоврядуванні. Постулат магдебурзького права про річний термін повноважень ради в українських містах суворо не дотримувався. Так, у 1566 р. міщани Володимира скаржилися на бурмистрів і радців, що у раді сидять від п'яти і від десяти років.

Найбільш важливим напрямком діяльності міського самоврядування було вирішення різних питань економічного життя феодального міста. Рада займалася збиранням податей (серебщизна (загальнодержавний збір, котрий платився сріблом), поконевщина (данина худобою), поголовна платня, помірне (платіж із урожаю), мостове (платіж за користування дорогами) й ін.), розподілом повинностей серед міщан (підводна повинність (полягала у наданні возів та підвід на першу вимогу урядників, а також забезпеченні королівських коней фуражем), роботи по налагодженню мостів, фортечних споруд, патрульно-поліцейська служба), а також контролювала їхнє виконання.

Від тягаря поборів і повинностей страждали незаможні міщани. Зібрані з них гроші нерідко йшли в кишеню членам міського самоврядування. Бурмистри і радці докладали великих зусиль, щоб залучити до виконання податей і повинностей міщан, що проживали за територією міста, у приміських землях, у маєтках, якщо вони займалися торгівлею в місті чи ремеслом. Часто їм це вдавалося шляхом застосування заборони займатися торгівлею чи промислами, якщо громадяни не сплатили обов'язкових платежів. Щоправда, такі міщани платили не всі податки, а лише ті, які стягувалися за здійснення певного виду діяльності.

Вища судова влада над жителями міста, що підлягали магдебурзькому праву, знаходилася в руках лентвійта (заступник війта), якого обирали городяни. Пізніше, у 60-х роках XVI ст., війт Луцька почав спробу обмежити права ради, діючи при цьому через лентвійта, що став на той час його "служебником". Однак рада відповіла рішучим опором.

Усе це свідчило про те, що в середині XVI ст. рада в Луцьку фактично набула значення вищого судово-адміністративного органа влади для міщан, що підлягала юрисдикції міського самоврядування. Члени міської ради займалися

розглядом кримінальних справ. Так, у 1566 р. рада разом з лентвійтом присудила злочинця до страти через відсікання голови. У судових засіданнях ради брали участь і інші члени колегії карного суду.

Традиції копних судів збереглися у Володимирі, який користувався магдебурзьким правом. Сходки володимирських міщан, за формою близькі до копних судів, відомі в джерелах як “громада”. Ці суди розглядали різного роду позови, пов’язані переважно з господарською діяльністю безпосередніх виробників. Віданню їх підлягали також кримінальні справи.

Незважаючи на зовнішню подібність громади Володимира і копи сільської громади, між ними були й істотні розходження. Так, відповідно до традиції, на сільські копні сходки приходили всі глави селянських господарств чи особи, що виступали там від їхнього імені.

Сходки громади у Володимирі за формою наближалися до копних судів. На них були присутні представники місцевої старостинської адміністрації, що вели протокол і були свідками. Як правило, на сходці при з’ясуванні обставин тієї чи іншої справи виступали кілька людей. Найчастіше вони кваліфікували вчинки обвинувачуваного згідно з діючими у місті нормами права.

Найбільша увага серед розглядуваних на сходках у Володимирі питань приділялося тим, що безпосередньо торкалися економічних інтересів городян. У деяких випадках громада Володимира виступала разом з радою з метою припинення сваволі війта. Так, у 1566 р. городяни зажадали від короля Сигізмунда Августа змістити війта Максима Лудовича і домоглися свого. Правовий статус війта у Володимирі після цього був трохи обмежений: при спадкуванні війтівства по жіночій лінії, неповнолітті, розумовій і фізичній відсталості спадкоємця чи ж у випадку неправомірних дій війта він позбавлявся влади, і всі його повноваження переходили до лентвійта, що приносив присягу місту.

З усіх українських міст із магдебурзьким правом тільки жителі Києва могли самостійно обирати війта. Визнання державною владою Великого князівства Литовського права міщан на вільне обрання війта деякою мірою було наслідком політичного, економічного і культурного значення Києва як центра, до якого тяжіли українські землі. При цьому сама процедура обрання війта гарантувала

дотримання інтересів міської верхівки. Вона зводилася до наступного. Міщани обирали чотирьох кандидатів на посаду війта. Потім список кандидатів з обґрунтуванням того, кого із зазначених осіб городяни хотіли б бачити своїм війтом, посилався на розгляд великого князя литовського. Зі своєї сторони, той обіцяв затвердити війтом одну людину, яку вони листом порекомендують. Зрозуміло, що при такій системі виборів шанси представників міських низів бути обраними війтом ставали незначними.

Магдебурзьке право, що одержало визначене поширення в приватних і невеликих великокнязівських містах (Дубно, Рівне, Берестечко і деякі інші) у порівнянні з магдебургіями великих великокнязівських міст виявилося більш обмеженим. Самоврядування в таких містах цілком залежало від феодальних власників чи старост. Автономія міської громади якщо і встановлювалася, то в тих рамках, що визначалися феодалами.

Таким чином, підводячи підсумок, можна зазначити, що великі князі литовські надавали магдебурзьке право містам, керуючись, головним чином, економічними міркуваннями, але чужоземне німецьке право не дуже узгоджувалось з давнім громадським устроєм українських міст, згадки про яке ще залишились на початку литовського періоду. Привнесена із зовні форма управління була, по-перше, багато в чому невірно розтлумачена, а по-друге, застосовувалася далеко не в повному обсязі, що в подібних умовах виявило її слабкі сторони. До них треба віднести становий характер управління міського суспільства. Економічна нерівність його членів ставила одну частину населення в залежність від іншої. В результаті з часом влада у місті назавжди зосередилась у руках кількох заможних сімей і переходила від батьків до синів.

Також на українських землях, на відміну від країн Західної Європи, незважаючи на достатньо тривале існування та широке поширення міського самоврядування на основі магдебурзького права, навіть у найбільших містах не склалося економічно сильне та політичне впливове міщанство. Воно зазнавало постійного тиску з боку шляхти, яка прагнула посилити свій вплив на суспільно-політичне життя країни.

Слабкою стороною в міському самоврядуванні не можна не визнати також постійне змішування сфери дій ради і лави, адміністрації і суду, підпорядкування їх обох війту. Як наслідок, ті ж самі міські урядовці творили суд і розправу, завідували міськими прибутками тощо. Природно, що за таких умов рада і лава мали спільні інтереси, і це призвело до збагачення одних і підпорядкування їм інших. Отже, судова й адміністративна автономія міської громади, декларована магдебурзьким правом, реальне значення мала у великому і середньому великокнязівському містах, що були значними торгово-ремісничими й адміністративними центрами. У малих містах і містечках самоврядування найбільшою мірою залежало від феодальних власників. У деяких великокнязівських містах визначений вплив на діяльність війтівсько-лавничого суду і ради здійснили давньоруські традиції міського устрою і права. Незважаючи на певні недоліки, магдебурзьке право проіснувало в українських містах більше трьох століть і глибоко укорінялося в їхньому соціально-економічному та культурному житті. Однак посилення уніфікації місцевого адміністративно-судового управління у 30-х роках XIX ст. призвело до знищення елементів самоврядності на українських землях.

Література

1. Василенко Н.П. Право магдебургское // Корпус магдебурзьких грамот українським містам. – К.,2000.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. Немецкое право в Польше и Литве // Журнал министерства народного просвещения. – 1868. – Кн. IX.
3. Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XIV – початок XVII ст.). – Львів,2002.
4. Заяць А. Інститут війтівства в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. // Центральна і Східна Європа: Питання соціально-економічної та політичної історії. – Львів, 1998.
5. Капраль М. Самоврядування Києва та Львова (кінець XV – перша половина XVII ст.): регіональна специфіка // Самоврядування в Києві: історія та сучасність:. Мат. міжнарод. конф., присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. – К., 2000.
6. Карліна О. Магдебурзьке право в містах України XV-XVII ст. // Розбудова держави. – 2002. - №4.
7. Кіселичник В. Про надання українським містам у XIV-XVII ст. магдебурзького права // Право України. – 1996. - №9.